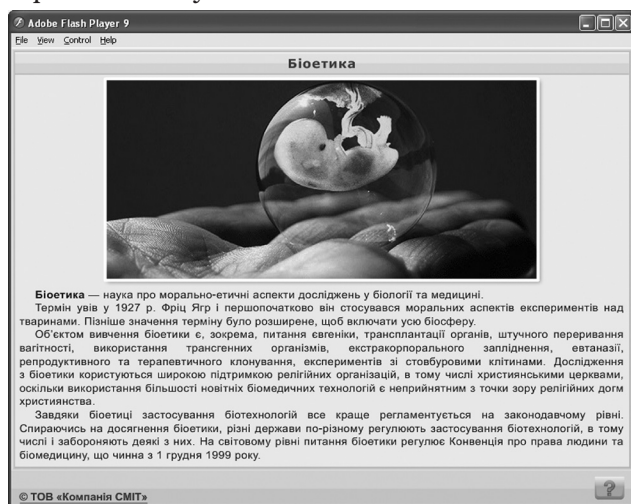

ристання ГМО та вкладки «Якщо хочеш знати більше» (мал. 6). Виходячи з матеріалу параграфа та ілюстрацій, учитель може пояснити учням переваги та недоліки ГМО, ініціювати дискусію про доцільність використання таких організмів у харчових продуктах та для інших потреб людини. Одна зі вставок «Якщо хочеш знати більше» присвячена проблемам біоетики – дисципліни, що набуває все більшої актуальності у зв'язку з розвитком сучасної біотехнології.

Мал. 6. Вкладка «Якщо хочеш знати більше»

Контроль знань можна здійснити за допомогою запитань, розміщених у кінці параграфа. Запитання є різноплановими і спрямовані не лише на відтворення засвоєного під час уроку матеріалу, а й на розвиток самостійної пізнавальної активності

учня, критичного мислення та вміння відстоювати власну думку під час дискусій (мал. 7).

Наведіть морально-етичні аргументи проти застосування досягнень сучасної біотехнології.

Це запитання можна використати також для організації поза-класного заходу або факультативного заняття на тему «Біотехнологія: що вона означає для людства?». Можна організувати дискусію у формі рольової гри на кшталт «Модель ООН».

Мал. 7. Запитання для контролю знань

Електронний підручник можна використовувати як на персональному комп'ютері для самостійної роботи учня, так і для колективної форми навчання за допомогою мультимедійного проектора та інтерактивної дошки або звичайного екрана. Електронний підручник надає вчителю широкі можливості щодо конструювання уроків різних типів за навчальною програмою з біології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Босова Л. Л., Мамонтов Д. И., Козленко А. Г., Теренин В. В. Типовая модель электронного учебника // Откр. и дистанц. образование. – Томск. – 2012. – № 2 (46). – С. – 58 – 65.
2. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/images/files/doshkilnacerednya/serednya/derzh-standart/post_derzh_stan.doc
3. Козленко О. Г., Синеока Г. Ю. Біологія, 11 клас [Електронний ресурс]. – Харків: ТОВ «Компанія СМІТ», 2013. – Режим доступу: www.znanius.com/4748.html

ПОРТРЕТ ВИПУСКНИКА ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Лідія ВАЩЕНКО, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії оцінювання якості освіти Інституту педагогіки НАПН України;

Броніслава БЕЙДЕРМАН, директор ліцею № 17 м. Хмельницького;

Катерина НОВЧЕНКОВА, учитель-методист хімії ліцею № 17 м. Хмельницького, заслужений працівник освіти України

У контексті експериментального дослідження, що його проводить Інститут педагогіки НАПН України на базі ліцею № 17 м. Хмельницького, було розроблено портрет випускника основної школи як системи орієнтирів, що характеризують навчальне середовище ліцею. Педагогічна творчість потребує осмислення портрета ліцеїста з метою прогнозування результатів його навчальної діяльності. Ця стаття присвячена результатам вивчення особливостей випускників основної школи на прикладі дев'ятикласників Хмельницького ліцею № 17.

Знання й уміння, які знадобляться освіченій людині в майбутньому, суттєво різнитимуться з тими, що їх школа може сформувати сьогодні. Поки що важко передбачити майбутні потреби молоді людини. Але очевидно є необхідність переходу від індустріальної моделі школи до моделі, яка ґрунтується на знаннях, розвитку, умінні навчатися, здатності знаходити інформацію та критично її осмислювати.

Знання й уміння, які знадобляться освіченій людині в майбутньому, суттєво різнитимуться з тими, що їх школа може сформувати сьогодні. Поки що важко передбачити майбутні потреби молоді людини. Але очевидно є необхідність переходу від індустріальної моделі школи до моделі, яка ґрунтується на знаннях, розвитку, умінні навчатися, здатності знаходити інформацію та критично її осмислювати.

Тобто освіту слід розглядати як діяльність, і результатом її має стати набуття школярами досвіду розв'язування проблем за межами освітнього процесу – у пізнавальній, трудовій, громадсько-політичній, культурній, сімейній та інших сферах діяльності [2]. Для реалізації цієї мети важливо сформувати в учасників навчального процесу розуміння необхідності досягнення якісно нових результатів, а відтак – нового призначення загальноосвітніх навчальних закладів. Кроком у цьому напрямі є вивчення особливостей соціалізації шкільної молоді, зокрема випускників основної школи.

Упродовж 2012–2013 рр. спеціалісти лабораторії оцінювання якості освіти Інституту педагогіки НАПН України спільно з педагогічним та учнівським колективами ліцею № 17 м. Хмельницького проводили дослідження, метою якого було вивчення здатності ліцеїстів використовувати знання й уміння з біології у практичній діяльності. Окрім того, вивчалася думка дев'ятикласників про результати навчання у школі, роль школи у формуванні ціннісних орієнтирів.

В опитуванні взяли участь понад 100 респондентів-випускників основної школи, та 73 вчителі ліцею. Ліцей № 17 – це багатопрофільний загальноосвітній навчальний заклад із традиціями системної навчально-виховної роботи. У стінах навчального закладу здобувають освіту понад 1300 школярів. Старша школа є профільною. Старшокласники можуть навчатися за фізико-математичним, хіміко-біологічним, економічним, історичним, філологічним профілем. У 8 – 9 класах учні проходять допрофільну підготовку за такими самими напрямками. Гендерний склад дев'ятикласників урівноважений; серед них 49 % хлопчиків та 51 % – дівчаток.

Для характеристики контингенту учнів важливою є освіта батьків. Як показано у табл. 1, 82 % батьків мають вищу освіту, 14 % – середню, 4 % – мають вчений ступінь. Тобто у більшості сімей ліцеїстів усвідомлюється цінність освіти.

Таблиця 1

Освітній статус сімей дев'ятикласників ліцею

Освіта батьків	%
Вища	82
Середня	14
Н/середня	–
Мають учений ступінь	4

Щодо такої демографічної характеристики, як повна чи неповна сім'я, слід сказати, що більшість ліцеїстів (75 %) проживають у повних сім'ях, 25 % – у неповних. На перший погляд, неповна сім'я – звичне явище для сучасного

світу, водночас очевидно, що процеси соціалізації й сімейного виховання підлітка неповної сім'ї відбуваються в умовах дефіциту уваги або навпаки – в умовах гіперопіки, що також негативно впливає на становлення особистості підлітка.

У портреті ліцеїстів важливою складовою є характеристика педагогічного колективу, його професійна культура. Так, у ліцеї працюють 95 вчителів, 68 з них – вчителі вищої категорії; 28 – мають звання вчитель-методист, 34 – старший вчитель; 14 вчителів – відмінники освіти України, 1 – заслужений учитель України, заслужений працівник освіти України. Майже третина вчителів має стаж педагогічної роботи від 10 до 20 років.

Відомо, що ефективність роботи педагогічної системи залежить від привабливості професії учителя, мотивації педагогів на отримання результатів. Ми поцікавилися у педагогів ліцею, що, на їх думку, може зробити професію вчителя привабливою. 42 % вчителів вважають, що для цього необхідно підвищити заробітну плату; 38 % – стимулювати їхній кар'єрний ріст; 20 % переконані, що необхідно ефективніше відбирати кадри та модернізувати систему післядипломної освіти.

Говорячи про значущість своєї роботи, 58 % вчителів ліцею насамперед указали зацікавленість вчительською працею; 23 % вважають, що професія надає їм статус і престиж; 11 % – забезпечує необхідний рівень доходу; 8 % – переконані, що робота вчителя уможливіло цікаві контакти з іншими людьми.

Ефективність роботи вчителя значною мірою залежить від рівня задоволення своєю працею (табл. 2). Задоволення від роботи – це стан балансу між потребами вчителя і ступенем їх реалізації [4].

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання, чи задоволені вчителі деякими аспектами професійної діяльності, %

Відносини з ліцеїстами	61
Відносини з колегами	13
Можливість професійної самореалізації	14
Шкільне управління, комфортність середовища	12

Як видно з табл. 2, найбільше задоволення учасники опитування (61 %) отримують від спілкування з дітьми; 14 % – від можливості професійної самореалізації; 12 % – відносини з колегами; 13 % – шкільного управління та комфортності шкільного середовища. Наведені дані говорять про наявність ціннісних детермінантів у свідомості вчителів, суть яких полягає в тому, що вчительство сьогодні – благородна праця. Ціннісна орієнтація педагогів ліцею не була зруйнована

в ході суспільних перетворень і може бути рушійною силою позитивних професійних змін.

Основному питанню дослідження, метою якого було вивчення можливості оцінювати предметні компетентності учнів, присвячено окремі статті. Водночас варто зазначити, що функціональна грамотність є також складовою портрета ліцеїста. Аналіз виконання запропонованих завдань свідчить про те, що рівень сформованості у 9-класників здатності використовувати знання біології у практичній діяльності становить 54 %. Основою для конструювання завдань з перевірки здатності використовувати знання та уміння з біології у практичній ситуації стало поєднання трьох оцінюваних складових: предметні знання з біології; уміння, що стали інструментом дії, набутий у навчанні досвід особливої для біології діяльності, пов'язаної із засвоєнням, розумінням та функціонуванням знань; у здатності школярів виявляти інтерес до біології, розуміння цінності наукового пізнання, відповідальне ставлення до збереження довкілля тощо.

Окремий блок питань у дослідженні був присвячений вивченню важливих для ліцеїстів результатів навчання у школі. Учасникам пропонувалося

за 10-бальною шкалою проранжувати 17 позицій можливих результатів навчання (табл. 3). До цього опитування були залучені й вчителі ліцею.

Показовим, на нашу думку, є те, що ліцеїсти найважливішими результатами навчання (5 перших позицій) із запропонованих визначили: уміння висловлювати власну думку; мати сформоване бажання облаштувати власне життя; здатність вільно спілкуватися; мати знання і уміння для складання ДПА; потребу мати власну думку. Вільно спілкуватися та потребу мати власну думку ліцеїсти розглядають як «ліфт», який може забезпечити їхню соціальну мобільність. Одностайно на останні позиції рейтингу вони віднесли здатність розв'язувати життєві проблеми, готовність брати участь у модернізації країни, визначитися з життєвим вибором тощо. Незважаючи на те, що більшість учнів серед найважливіших результатів навчання в школі назвали бажання облаштувати власне життя, на останню, 17-ту, позицію вони віднесли здатність мати навички розв'язувати життєві проблеми. Тобто школярі не побачили залежності між умінням розв'язувати життєві проблеми й здатністю облаштувати власне життя. Такої самої думки дотримуються й вчителі.

Таблиця 3

№ з/п	Результати навчання	Кількість балів (думка учнів)	Результати навчання	Кількість балів (думка вчителів)
1	Уміння висловлювати власну думку	1158	Уміння вільно спілкуватися	772
2	Сформованість бажання облаштувати власне життя	1090	Набуті знання та уміння для складання ЗНО	760
3	Здатність вільно спілкуватися	996	Здатність навчатися протягом життя	754
4	Знання й уміння для складання ДПА	988	Уміння висловлювати власну думку	752
5	Потреба мати власну думку	975	Потреба мати власну думку	751
6	Здатність приймати рішення і відповідати за них	946	Сформованість бажання облаштувати власне життя	743
7	Знання й уміння для складання ЗНО	954	Набуті знання та уміння для складання ДПА	741
8	Уміння толерантно ставитися до виявів інакшості	951	Уміння толерантно ставитися до виявів інакшості	740
9	Розуміння цілей життя	938	Уміння використовувати здобуті знання у практичній діяльності	727
10	Здатність поважати альтернативну думку	921	Здатність поважати альтернативну думку	718
11	Упевненість у стосунках з людьми	899	Готовність брати участь у модернізації країни	690
12	Мати уявлення про різні професії	891	Упевненість у стосунках з людьми	677
13	Уміння використовувати знання у практичній діяльності	883	Мати уявлення про різні професії	643
14	Здатність навчатися протягом життя	850	Мати сформоване розуміння цілей життя	633
15	Уміння визначитися із життєвим вибором	837	Здатність приймати рішення і відповідати за них	618
16	Готовність брати участь у модернізації країни	812	Уміння визначитися з життєвим вибором	613
17	Здатність розв'язувати життєві проблеми	774	Здатність розв'язувати життєві проблеми	599

В умовах короткоживучих знань і технологій способів діяльності не можна навчити на все життя. Важливою є здатність навчатися впродовж життя, і це розуміють учителі ліцею. Цей результат шкільного навчання вони розмістили на 3-й позиції. Водночас ліцеїсти – лише на 14-й. Серед важливих результатів навчання школярі назвали також набуття знань та умінь для складання ДПА. Знаннєву цінність освіти підтвердили й учителі. Набуття знань та умінь для складання ЗНО вони розмістили на 2-й позиції.

Здатність молодого людини робити вибір у сучасному світі є одним із основних критеріїв в оцінці адаптації до життєвих реалій. Водночас випускники основної школи сформованість умінь визначатися з життєвим вибором розмістили лише на 15-й позиції. І це не випадково, бо такої самої думки дотримуються й учителі. Не надали ліцеїсти значення і таким якостям молодого людини, як умінь використовувати знання у практичній діяльності; бути упевненим у стосунках з людьми тощо. Готовність брати участь у модернізації країни вони не пов'язують з бажанням облаштувати власне життя. Орієнтація на власні життєво важливі проблеми відсуває на периферію інтересів усе те, що пов'язано з глобальними суспільними проблемами. Вчителі не погоджуються з такою думкою ліцеїстів.

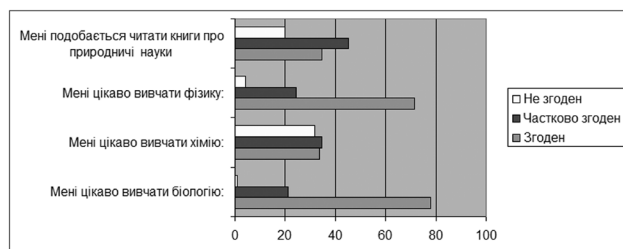
Статистично значущих відмінностей між поглядами учнів із класів різної допрофільної орієнтації у цілому не виявлено.

Підвищення інтересу до навчання є одним із важливих чинників поліпшення якості освіти. Позитивне ставлення випускників основної школи ліцею до природничих предметів, зацікавленість їх вивченням тісно пов'язані з результатами навчання. Як видно з діаграми 1, 77,5 % школярів цікаво вивчати біологію, 72 % – фізику, третині – цікаво вивчати хімію.

Важливим показником сформованості мотивації щодо вивчення природничих предметів є виявлення цікавості до читання книжок із природничих наук. Майже 80 % відсотків школярів згодні та частково згодні з тим, що їм подобається читати такі книжки.

Діаграма 1

Наскільки Ви згодні з такими висловлюваннями?

Цікавими, на нашу думку, є відповіді на це запитання 9-класників, які навчаються у класах різного профілю навчання. Практично всім учням цікаво вивчати біологію. Фізику цікаво вивчати тим, хто навчається у класах фізико-математичного, економічного, гуманітарного профілю. Відрізняється думка школярів щодо вивчення хімії. 92 % учнів, які навчаються у класі хіміко-біологічного профілю, цікаво вивчати хімію. Але таких учнів у класах інших профілів є лише 11 %. Найбільше цікавляться книжками з природничих наук учні, які навчаються у класах хіміко-біологічного та фізико-математичного профілю.

Характерною особливістю сучасних школярів є інтенсивність використання ними Інтернету. З табл. 4 видно, що понад 90 % 9-класників щодня або декілька разів на тиждень користуються комп'ютером для пошуку інформації. Майже стільки само систематично перебувають у соціальних мережах (табл. 4).

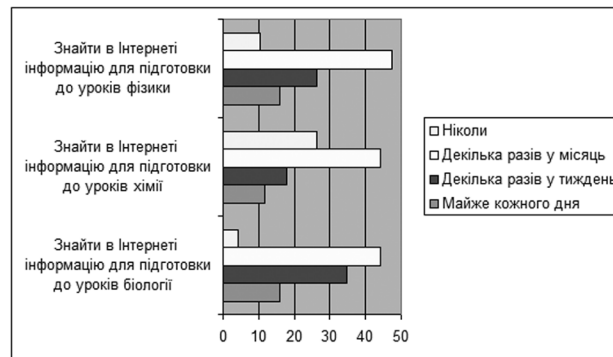
Таблиця 4

Як часто Ви користуєтесь комп'ютером для досягнення мети?	Для пошуку в Інтернеті різноманітної інформації	Для спілкування в соціальних мережах	Для гри в комп'ютерні ігри
Майже щодня	42,1	49,5	20,0
Декілька разів на тиждень	51,6	38,9	27,4
Декілька разів на місяць	6,3	7,4	16,8
Ніколи	0	4,2	35,8

У цьому контексті особливого значення набуває розроблення механізмів інтеграції комунікативних технологій у навчальний процес та позакласну роботу. Ми поцікавилися, як часто ліцеїсти використовують Інтернет для підготовки до уроків з природничих предметів (діаграма 2).

Діаграма 2

Як часто Ви можете це робити?

Понад 40 % 9-класників декілька разів на місяць, готуючись до уроків фізики, хімії, біології, користуються Інтернетом. Майже 16 % учнів щодня шукають інформацію з біології та фізики; третина учнів робить це кілька разів

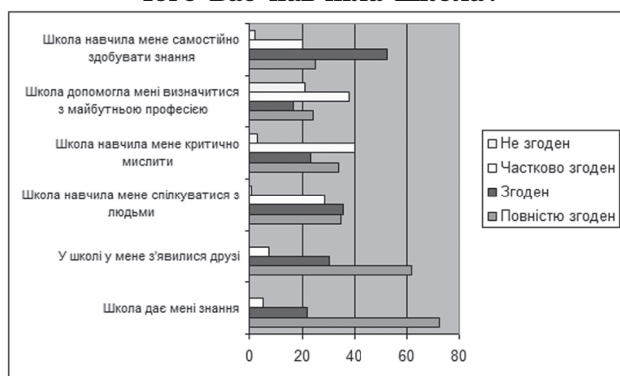
на тиждень. Менше від третини учнів щодня або декілька разів на тиждень знаходять в Інтернеті інформацію з хімії, однак 26 % ніколи цього не роблять. Достатньо інформативною є думка школярів, які навчаються у класах різного профілю. Так, наприклад, для підготовки до уроків біології понад третину учнів економічного профілю щодня використовують інформацію з Інтернету. Третина учнів фізико-математичного та гуманітарного профілю ніколи не користуються Інтернетом, готуючи уроки хімії. Найчастіше користуються Інтернетом під час підготовки до уроків фізики учні економічного профілю, найрідше – учні хіміко-біологічного.

Сучасне життя не часто надає випускникам готові відповіді на запитання. Як правило, воно ставить проблеми, що їх необхідно буде розв'язувати. Чи сприяє школа соціалізації молодих людей?

На діаграмі 3 показано, як розподіляється думка школярів щодо ролі ліцею у розв'язуванні життєвих задач. Звичайно, це точка зору, яка фіксує «світ відчуттів», а не реальний стан речей. Об'єктивну оцінку ролі школи молоді люди зможуть зробити після завершення навчання, в «дорослому» житті.

Діаграма 3

Чого Вас навчила школа?

Як показують результати опитування, два чинники шкільного життя отримали достатньо високу оцінку: здобуття знань та поява друзів. 40 % 9-класників частково згодні з тим, що школа навчила їх критично мислити, 26 % учнів школа навчила спілкуватися з людьми. Важливим є те, що понад 70 % ліцеїстів упевнені, що школа навчила їх самостійно здобувати знання. Водночас 21 % 9-класників не згодні з думкою, що школа допомагає визначитися з майбутньою професією, 37,9 % – частково згодні з такою думкою.

У 14 – 15 років молоді люди починають міркувати про своє місце у житті, у товаристві однолітків. Їхні роздуми фіксуються в життєвих цінностях, що набувають певних рис [1]. Саме

тому було важливо визначити особистісні життєві цінності 9-класників Хмельницького ліцею. Учнім було запропоновано проранжувати такі показники: матеріальний достаток, здоров'я, сім'я і близька людина, цікава робота, можливість відпочивати та подорожувати, професійна майстерність (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл поглядів дев'ятикласників щодо ціннісних орієнтирів

№ з/п	Ціннісний орієнтир	Відповіді, %
1	Сім'я і близька людина	51,6
2	Здоров'я	36,8
3	Цікава робота	4,2
4	Можливість відпочивати та подорожувати	4,2
5	Матеріальний достаток	2,2
6	Професійна майстерність	1,0

Як видно з табл. 5, домінує орієнтація ліцеїстів на сім'ю, близьких людей та власне здоров'я. Це забезпечує їхню внутрішню гармонію і захищеність. Визнання найважливішими «ближніх» цінностей має стати справжнім стимулом активності 9-класників. При цьому професійна діяльність як сфера самовизначення та самореалізації залишається за межами значущих цінностей. Така ієрархія життєвих цінностей свідчить про індивідуалізацію внутрішнього світу молодих людей.

Окрім того, випускникам основної школи було запропоновано відповісти на запитання, яким вони бачать шлях досягнення особистого благополуччя і успіху та якою мірою людина повинна враховувати інтереси інших людей (табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл поглядів школярів щодо шляхів досягнення успіху

№ з/п	Як Ви думаєте досягти успіху? Чи повинна людина враховувати інтереси інших людей?	Відповіді, %
1	Варто підтримувати з іншими людьми взаємовигідну співпрацю	41,0
2	Необхідно підтримувати з іншими людьми товариські стосунки, які ґрунтуються на турботі один про одного	34,7
3	Слід співвідносити свої дії з інтересами інших людей, щоб не нашкодити їм	17,0
4	Можна повністю ігнорувати інтереси інших людей	3,2
5	Слід уміло використовувати інших людей (знання, досвід, їх симпатії) для своїх інтересів	3,1

Як видно з табл. 6, понад 40 % ліцеїстів обрали гуманістичну позицію – варто підтримувати з іншими людьми взаємовигідну співпрацю; понад третину учнів виявили позицію альтруїстів: вони вважають, що в стосунках із людьми слід підтримувати товариські сто-

сунки, які ґрунтуються на турботі один про одного; 17 % 9-класників виявилися розумними егоїстами, вони вважають, що свої дії треба співвідносити з інтересами інших людей, аби не нашкодити їм; 6 % школярів виявили позицію прагматиків і байдужих. Вони вважають, що можна повністю ігнорувати інтереси інших людей або вміло використовувати інтереси інших людей (знання, досвід, симпатії) для своїх інтересів.

Звичайно, завжди існує запитання, наскільки щирою є відповідь школярів, їхнє реальне ставлення до людей. На це запитання можна відповісти, проаналізувавши розподіл думок ліцеїстів щодо шляхів досягнення авторитету, поваги близьких. Ми запропонували учням проранжувати 10 ознак авторитету (табл. 7).

Таблиця 7

Які ознаки авторитету є, на Вашу думку, найважливішими?

№ з/п	Ознака авторитету	Відповіді, %
1	Чесність, принциповість	25,3
2	Незалежність, здатність мати власну позицію	21,0
3	Уміння викрутитися з будь-якої ситуації	16,9
4	Ерудиція, кмітливість	12,6
5	Високі навчальні досягнення	10,5
6	Чарівність, привабливість	10,5
7	Сміливість	3,2
8	Матеріальний достаток батьків	0
9	Фізична сила	0
10	Гарні зв'язки	0

Як бачимо, 25 % ліцеїстів віддали перевагу чесності й принциповості; 21 % – незалежності й здатності мати власну позицію, що цілком відповідає заявленим вище гуманістичним орієнтаціям. Тобто важливою рисою нинішніх випускників основної школи ліцею є готовність і прагнення в досягненні життєвих цілей розраховувати на себе, на свої здібності. Водночас майже 17 % школярів передусім оцінюють уміння викрутитися з будь-якої ситуації; понад 10 % вважають найважливішими ознаками авторитету чарівність та привабливість. Лише 3 % серед найважливіших ознак авторитету назвали сміливість. Жоден з 9-класників не надав перевагу матеріальному достатку батьків, гарним зв'язкам і фізичній силі.

Ясна річ, результати наведеного опитування не надають вичерпної інформації про внутрішній світ сучасних випускників основної школи. Водночас ряд емпіричних даних дають змогу зробити такі висновки:

- 9-класники виявили певну здатність використовувати знання та уміння з біології у практичній діяльності: моделювати та прогнозувати ситуацію, робити висновок на основі аналізу тексту й власного досвіду, аналізувати графічні залежності, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. В учнів виникли труднощі щодо встановлення зв'язку між будовою біологічних об'єктів та їхніми функціями;

- ліцеїсти зацікавлені у вивченні природничих предметів;

- у ліцеїстів формується широкий погляд на результати навчання, що є основою для успішності молодих людей за нових умов життя і діяльності. Це потребує модернізації педагогічної діяльності, й педагогічний колектив готовий до цього. Педагогічна діяльність учителів має ціннісний характер;

- до стабільних, найважливіших життєвих цінностей учні відносять здоров'я, сім'ю. Такі ознаки самореалізації, як професійна майстерність, цікава робота, розглядаються ними як другорядні, такі, що не визначають життєвий успіх;

- характерною рисою нинішніх випускників основної школи ліцею є готовність і прагнення в досягненні життєвих цілей спиратися на себе, на свої здібності;

- ліцеїсти інтенсивно користуються Інтернетом. Вони практично всі щодня або декілька разів на тиждень використовують комп'ютер для пошуку інформації та спілкування в соціальних мережах.

Очевидною є необхідність створювати динамічну картину інформації про сучасних випускників основної школи. Це допоможе сформувати уявлення про процеси, що відбуваються у школі як соціальному інституті у контексті соціальних перетворень у країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вершловский С. Г. Портрет выпускника петербургской школы: опыт социально-педагогического исследования / С. Г. Вершловский // Вопр. образования. – 2004. – № 4.
2. Голуб Г. Б., Коган Е. Я., Прудникова В. А. Парадигма актуального образования / Г. Б. Голуб, Е. Я. Коган, В. А. Прудникова // Там же. – 2007. – № 2.
3. Курило Н. О. Психологічні та соціально-психологічний портрет сучасного шестирічного учня / Н. О. Курило // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. – Вип. 61. Пед. науки.
4. Парабучев А. И. Учитель в эпоху общественных трансформаций / А. И. Парабучев // Вопр. образования. – 2004. – № 2.